

ПЕДАГОГІЧНИЙ ТАКТ УЧИТЕЛЯ У СПАДЩИНІ І. СИНИЦІ

У статті аналізуються ідеї І. Синиці щодо шляхів самореалізації педагога, педагогічного такту вчителя в контексті сучасних підходів до педагогічної майстерності.

Ключові слова: педагогічний такт, педагогічна творчість, педагогічна майстерність, формування творчої особистості.

В статье анализируются идеи И. Синицы относительно путей самореализации педагога, педагогического такта учителя в контексте современных подходов к педагогическому мастерству.

Ключевые слова: педагогический такт, педагогическое творчество, педагогическое мастерство, формирование творческой личности.

The article examines the ideas of Sinitsa on how self-teacher, teacher pedagogical tact in the context of modern approaches to teaching excellence.

Key words: pedagogical tact, educational work, teaching skills, forming a creative personality.

Педагогічний такт – найхарактерніша професійна особливість учителя. У будь-якій професії є щось особливе, що відрізняє її від інших професій. Виявлятися це може і в звичках людини, і в її мові, і в зовнішньому вигляді. Особливість професії вчителя, перш за все, виявляється в його педагогічному такті.

Проаналізуємо ґрунтовно погляди І. Синиці щодо такту і педагогічного такту зокрема. Термін «такт» (від латинського *tactus* – дотик, відчуття, відчуження), на думку І. Синиці, вживається в значенні почуття міри, вміння поводитися, дотримуватися правил пристойності. Це форма людських взаємовідносин. «Почуття міри, вміння тримати себе у колективі зветься тактом; такт – необхідна умова успішного спілкування між людьми, складова частина їх культурної поведінки», – писав у 1956 р. Іван Омелянович Синиця у праці «Педагогічний такт і виховання дітей у сім'ї» [1, с. 3].

Для тактовної людини характерне бажання в усьому діяти так, щоб принести найбільше добра і радості іншим людям. Тактовна людина «делікатна» (термін А. Макаренка) у взаємовідносинах з іншими людьми, обережна, уважна. Тактовна людина намагається вести себе в колективі так, щоб ні своїм зовнішнім виглядом, ні необережним словом не зіпсувати настрої навколишнім.

Проте загальний такт, у життєвому розумінні цього слова, і педагогічний такт – це не одне й те саме, підкреслював І. Синиця [2]. Він застерігав проти спрощеного розуміння педагогічного такту: «Педагогічний – це не просте

означення, яке додається до звичайного такту, щоб показати, що педагогічний такт – це тільки запровадження у взаєминах з учнями звичайного такту» [2, с. 11]. Тактовну людину, як відомо, характеризують такі риси її особистості, як ввічливість, привітність, кмітливість, дотепність, уважність, вибачливість, витримка, урівноваженість, почуття гумору. Ці ж самі риси особистості повинні бути і у тактовного педагога. До учнів необхідно ставитися так само ввічливо і з такою ж повагою, як і до дорослих, тільки ще більш уважно і обережно. Педагогічний такт відрізняється від загальнолюдського такту тим, що поєднує важливі риси особистості вчителя (повага, любов до дітей, доброта, ласкавість, ввічливість тощо) і вміння обирати доцільно правильний підхід до учнів. І. Синиця педагогічний такт визначав як педагогічний підхід до учнів, як психологічний догляд за учнями, як «вміння, ... особливе, професійне, подібне до вміння художника скомпонувати картину чи до вміння артиста вжитися в образ; ...вміння встановити з учнями емоційний і робочий контакт» [2, с. 30].

Проблемі педагогічного такту вчений приділяв багато уваги. Так, у працях «Про педагогічний такт учителя» (1969), «З чого починається педагогічна майстерність» (1972), «О такте и мастерстве» (1976), «Педагогический такт и мастерство учителя» (1983) [3; 4; 2] І. Синицею здійснено ґрунтовний аналіз цієї професійної якості учителя. Педагогічний такт – це «професійна якість учителя, скажімо, як лікарська етика в медичних робітників. Він є складовою частиною педагогічної майстерності і набувається разом з педагогічною освітою і педагогічною практикою» [2, с. 33]. Педагогічний такт передбачає правильне ставлення учителя до учня, урівноваженість його поведінки, слухність зауважень, особливо оціночних суджень, і таку форму їх вияву, яка викликає в учнів певні переживання, але ніколи не принижує їх людської гідності.

Усі виступи Івана Омеляновича на тему педагогічного такту – це натхненний гімн педагогічній доброті, чуйності, делікатності, тактовності [6]. Психолог вважав, що педагогічний такт для вчителя – «це все одно, що голос для співця чи слух для скрипаля».

«Не оволодівши педагогічним тактом, не можна оволодіти почуттями і думками дитини, отже, не можна стати справжнім педагогом», – зазначав І. Синиця у 1957р. у статті «Психологічні передумови педагогічного такту вчителя». Пізніше, у 1972 р., підтверджуючи таким чином цю думку, у праці «З чого починається педагогічна майстерність» Іван Омелянович цитує вислів К. Ушинського: «Не оволодівши педагогічним тактом, учитель ніколи не буде добрим вихователем-практиком, хоч би як вивчав він теорію педагогіки» [2, с. 12].

Аналізуючи сутність поняття «педагогічний такт», психолог зауважував, що «визначень педагогічного такту – десятки, а може й сотні. Кожне з них здається правильним, і кожне – недостатнє» [2, с. 11]. Причину цього психолог вбачав у тому, що проблема педагогічного такту не мала місця у загальній структурі педагогічної освіти. Одні педагоги розглядали педагогічний такт у зв'язку з виховною роботою, інші – з навчальною, ще інші – з педагогічною етикою. Іван Омелянович підтверджував свої думки цитатою з праці подружжя

Чорнокозових, які стверджували, що «важко знайти іншу моральну категорію, про необхідність якої так багато говорять, але яка водночас так мало у нас розроблена» [2, с. 11].

Здійснивши аналіз багатьох праць із проблеми педагогічного такту, І. Синиця дійшов висновку, що визначення педагогічного такту і сфери вживання самого терміна в теорії і педагогічній практиці ґрунтується на трьох точках зору. Перша – педагогічний такт – це запровадження у взаємини з учнями загальнолюдського такту, друга – педагогічний такт – це психологічна властивість особистості вчителя, його характерологічна риса, третя – педагогічний такт – один із компонентів майстерності вчителя [2, с. 30-31].

Іван Омелянович розглядав педагогічний такт «у ряді таких характерологічних властивостей і якостей учителя, як любов до учнів, ввічливе ставлення до них, повага до їх людської гідності, чуйність, уважність, доброзичливість, лагідність, щирість, витримка, самовладання, поміркованість, завбачливість і т.п.» [2, с. 31]. Названі риси і властивості особистості вчителя є одночасно і основними його виявами. Педагогічний такт розглядається психологом «як спеціальне професійне вміння встановлювати і підтримувати потрібні взаємини з учнями, куди включається значна частина загальних педагогічних прийомів, зокрема й ... педагогічна техніка» [2].

Педагог «без педагогічного такту, навіть якщо він досконало знає свій предмет, – це ще не справжній педагог. Педагогічний такт – це чи не найважливіший елемент нашої професії. З нього, власне, і починається педагог», – переконував учений [2, с. 12].

І. Синиця змістове наповнення категорії «педагогічний такт» розкривав через поняття міри, дозування, спеціальних професійних умінь, які передбачають вміння вибирати в кожному окремому випадку доцільні засоби впливу на дітей [1].

Іван Омелянович вважав, що «педагогічний такт – це, насамперед, почуття міри у відносинах з дітьми, вміння вибирати в кожному окремому випадку такі засоби впливу на дітей, які викликали б у них бажання зробити щось чи повести себе саме так, як того хочуть дорослі» [1, с. 3]. Учитель, стверджував І. Синиця, який досконало володіє педагогічним тактом, завжди відчуває міру, ту межу, за якою всяке виховання втрачає свою ефективність. Тактовний учитель – завжди врівноважений, стриманий, поміркований. Він у міру жартує, в міру осуджує вчинки школяра, в міру хвалить його. Втрата міри у виборі й застосуванні засобів виховного впливу механічно призводить до порушення педагогічного такту. Відчуття міри – це «індивідуальна творчість учителя» [2, с. 34]. Причому, зауважував психолог, «міру повинен установити сам педагог, прочитати її в поглядах учнів, в їх увазі, мовчанні, зрозуміти її з ситуації, відчути із загального настрою, з окремих виявів, зрештою, здогадатись інтуїтивно на основі досвіду» [2].

Педагогічний такт – це й дозування педагогічного впливу, ненав'язливість, делікатність його реалізації щодо особистості конкретного учня. Надмірність призводить до зворотної реакції: надмірна вимогливість – до неслухняності, надмірна поступливість – до брутальності. Вчитель повинен

виявляти свою повагу до дитини у будь-якій ситуації, створювати умови для формування у неї почуття гідності, самоповаги. І Синиця переконував, що «виховні засоби – що ліки в медицині: потрібне дозування. Принцип «чим більше, тим краще» тут неприйнятний» [2, с. 34].

Педагогічний такт – це і спеціальне вміння вчителя поводитися належним чином, просто й переконливо розмовляти з вихованцями, поважати їхню гідність, ставити розумні педагогічно обґрунтовані вимоги; вміння добирати найоптимальніший засіб впливу на учнів; вміння швидко й правильно прийняти рішення в конкретній педагогічній ситуації.

Педагогічний такт як форма взаємин з учнями визначається багатьма сторонами особистості вчителя, його ідейними переконаннями, культурою поведінки, загальною і спеціальною освітою, запасом відповідних умінь і навичок. Оволодіти педагогічним тактом, на думку І. Синиці, не володіючи педагогічною майстерністю в цілому, неможливо. Педагогічний такт не засвоюється шляхом навчання, запам'ятовування і тренування. Він є наслідком творчості вчителя, показником гнучкості його розуму. Умінням бути тактовним у взаємовідносинах з дітьми можна так само оволодіти, як і всяким іншим умінням, – вважав І. Синиця. Потрібно лише по-справжньому любити дітей і поважати їх як майбутніх повноправних громадян нашого соціалістичного суспільства [1, с. 7].

Психологом були визначені умови оволодіння вчителями педагогічним тактом. Охарактеризуємо їх докладніше:

– для тактовної поведінки з учнями вчитель має досконало *знати* їхні *вікові* та індивідуальні особливості. Індивідуальний підхід до дітей, який базується на їх знанні, є однією з найважливіших педагогічних основ такту вчителя. Чим краще педагог знатиме учнів, тим менше він допускати безтактності з ними, тим більший матиме з ними психологічний контакт, тим більшого успіху доб'ється у вихованні. Педагог повинен «уміти поставити себе на місце дитини і передбачити, як дитина буде реагувати на той чи інший їх засіб виховного впливу» [1, с. 6]. Педагогічний такт «ґрунтується на знанні психіки, внутрішнього світу, закономірностей фізичного і духовного розвитку» кожного учня [1, с. 34];

– учитель повинен знати основи моралі, вміти розрізняти моральний сенс у вчинках дітей, бути послідовним у своїх діях і оцінках. Непослідовність учителя сприймається учнями як його безхарактерність і викликає в них зневажливе, а інколи навіть презирливе ставлення. При цьому вчителю необхідні знання способів впливу на учнів, володіння відповідними засобами (про них мова йтиме нижче);

– учитель повинен уміти правильно обирати стиль спілкування з учнями, зберігаючи при цьому повагу, визнання, довіру, твердість, діловитість, серйозність (докладніше про це див. у наступному параграфі);

– педагог повинен уміти виявляти свою любов до дітей, спостерігати, розуміти внутрішні мотиви їх поведінки, орієнтуватися в ситуації, обирати доцільний спосіб впливу на учня. «Педагогічний такт передбачає доречність того чи іншого виховного впливу саме в даних конкретних умовах» [1, с. 5].

Педагогічний такт часто називають підходом до дитини. Володіти таким підходом – означає відчувати, коли до дитини слід поставитися більш суворо, а коли більш лагідно, коли краще попросити її щось зробити, а коли наказати це зробити, коли краще посміятися з неї, коли поспівчувати їй, а коли й промовчати, не звернути на її вчинок ніякої уваги.

Іван Омелянович, характеризуючи педагогічний такт, часто посилався на роботи російського психолога І. Страхова, зокрема на працю «Психологія педагогічного такту» (1966), у якій автор визначив психологічні і педагогічні основи такту вчителя, обґрунтував методи вивчення педагогічного такту, охарактеризував індивідуальні відмінності такту вчителів, проаналізував залежність між психічним станом вчителя і педагогічним тактом, проаналізував тактовність як важливу рису характеру вчителя, розкрив технологію використання педагогічного такту в процесі усної перевірки знань школярів [5].

Так, І. Страхов вважав педагогічний такт одним із важливих проявів педагогічної майстерності, який проявляється у всій системі відносин учителя з учнями і у педагогічно доцільному виховному впливі на них; сприяє встановленню ділового й емоційного контакту між учителем і учнями. У педагогічному такті як педагогічно обґрунтованій мірі виховного впливу, на думку Івана Володимировича, важливе значення має співвідношення різних його якостей, ступінь інтенсивності їх проявів і зміни кожного з них у відповідності з конкретним педагогічним завданням і об'єктивними особливостями конкретного випадку [5, с. 8].

Педагогічний такт учителя особливо важливий у конфліктних ситуаціях, вважав І. Синиця, але «основне його призначення – запобігання таким ситуаціям» [2, с. 33]. При цьому педагогічний такт він вважав не компромісом, послабленням вимогливості до учнів, спробою уникнути конфліктних ситуацій, а найважливішою передумовою неприпустимості загострення конфліктної ситуації.

У працях І. Синиці – «Про педагогічний такт», «О такте и мастерстве (Беседы с молодым педагогом)» – є розділ «Конфлікту могло б і не бути». У роботі «З чого починається педагогічна майстерність» проблемі конфлікту також присвячено окремий розділ – «У школі конфлікт», де автор на конкретних прикладах проаналізував види конфліктів, можливі шляхи виходу з конфліктних ситуацій, особливості поведінки вчителя в різних конфліктних ситуаціях.

Так, Іван Омелянович радив роботу з конфліктною ситуацією розпочинати з роз'яснення причин конфлікту, аби правильно оцінити наявну ситуацію. Він вважав, що у більшості випадків «в основі конфлікту лежить безтактність» [4, с. 17], а «безтактні люди бувають просто нестерпними. В колективі такі люди викликають непотрібні конфлікти, створюють зайве напруження, нервозність [4, с. 16]. Учений був переконаний, що у взаєминах з учнями свою недостатню тактовність учитель нічим іншим замінити не може. Учні не розкриваються перед нетактовними вчителями, не діляться з ними своїми почуттями і думками, не звертаються до них за порадою і нерідко починають активно протидіяти таким учителям, не зупиняючись навіть перед

навмисним порушенням дисципліни. Тоді між учителями і учнями виникають різні конфліктні ситуації, створюється атмосфера прихованої, а нерідко і відвертої неприязні [3, с. 32].

Таких конфліктів з учнями, в основі яких – безтактність учителя, потрібно обов'язково уникати, вважав І. Синиця. А «уникати їх можна тільки тоді, коли вчитель буде максимально спостережливим, і не тільки за тим, що роблять учні, а й за тим, що і як вони переживають, про що і як думають. Тоді педагог матиме ... силу над учнями» [6, с. 71]. Тактовний учитель здатний зорієнтуватися у ситуації, що склалася, зважити на прохання учнів і уладнати конфлікт. На думку вченого, тактовний вчитель вміє тримати себе, швидко й правильно реагувати на вчинки учнів, особливо у важких випадках порушення дисципліни, в загострених конфліктних ситуаціях [6, с. 22].

Ще однією причиною педагогічних конфліктів й непорозумінь І. Синиця вважав відсутність нормальних взаємин між учителями й учнями [6, с. 142]. За своєю сутністю спільна діяльність учителя й учнів – далеко не безконфліктна. І якщо «між учителем і учнями відсутні нормальні відносини, ефективність спільної діяльності різко знижується, виникають так звані псевдоконфлікти (конфлікти, створені самими вчителями). У той час як при гарних взаєминах кожне слово вчителя проростає у свідомості його учнів, як зерно в добре обробленому ґрунті, при поганих взаєминах навіть самі добірні слова сходів не дають» [3, с. 141].

Наступною причиною виникнення конфліктних ситуацій учений вважав оцінювання учнів. Він закликав учителів: «Проаналізуйте наші конфлікти з учнями й ви побачите, що значна їх частина виникає через оцінки, особливо через оціночні судження, в яких наша тактовність або безтактність проявляється частіше, ніж у самій бальній оцінці. Головне – не в тексті, а в підтексті, у самому процесі оцінювання. Безтактний учитель так може поводитися, виставляючи оцінки, що учням буде здаватися, що він радий кожній незадовільній оцінці. А діти повинні відчувати, що їхній учитель переживає кожну їхню незадовільну оцінку й радується кожній хорошій» [3, с. 104].

Розглядаючи доцільність педагогічних конфліктів, психолог дійшов висновку, що безконфліктним спілкування вчителя (чи то з учнями, чи з колегами, чи з батьками) бути не може. Його «навіть турбували ті школи, в яких ніколи нічого не траплялося, в яких завжди абсолютний спокій, усі всім задоволені, ніхто нічого кращого не добивається» [2, с. 146]. Однак учитель повинен вміти ігнорувати окремі конфліктні ситуації, «не помічати їх». Адже «життя учнівського колективу ... таке складне, що коли б учитель реагував на все підряд і прямолінійно, а не вибірково і розсудливо, вся його робота звелась би до безперервних конфліктів» [6, с. 70]. Водночас Іван Омелянович вважав, що «на деякі конфлікти треба свідомо йти. Вони також допомагають виховувати в учнів мужність, принциповість, орієнтацію в обставинах» [6, с. 71].

З метою подолання конфлікту психолог радив учителям, насамперед, «не дати непорозумінню перерости в конфлікт» [3, с. 150]; не допускати конфлікту

«з цілим класом або значною частиною класу, а якщо він виник, не затягувати його, йти на розумний компроміс» [3, с. 96].

Важливою для вирішення конфліктних ситуацій психолог вважав вимогу «не перетворювати конфлікту ситуацію в тривалий конфліктний стан» [2, с. 152].

Також учитель, на думку І. Синиці, «у своїй поведінці повинен виходити з інтересів учнів, а не із своїх власних. Кожна конфліктна ситуація повинна розв'язуватись так, щоб вона служила справі виховання, і, крім того, зближувала вчителя з учнівським колективом, а не роз'єднувала, як це часто трапляється» [6, с. 161-162].

Коли ж у класі вже виникла гостра конфліктна ситуація, то саме учитель повинен першим шукати шляхи до примирення, «тому що він старший, досвідченіший, тому, що він педагог». Розумне, педагогічне доцільне примирення з учнями не применшує ні принципівості вчителя, ні його авторитету. Важливо тільки з гідністю відступити. Такий «відступ», навіть коли вчителю доводиться просити вибачення в учнів, часто дає більше для їх виховання, ніж «перемога» над ними, – вважав Іван Омелянович. Адже в учня, якого не переконали, на якого вплинули «силою», можуть з'явитися такі негативні риси характеру, як нещирість, улесливість, заздрість, злість, байдужість до своєї гідності, зневага до людей. «Педагога порівнюють із садівником. Правильне порівняння, та подивіться, що робить садівник, коли хоче, наприклад, щоб гілка на дереві росла не вбік, а вгору. Він пригинає її до дерева, але так обережно, щоб не зламати. Він відчуває в руках опір своїй силі і в ту мить, коли треба обов'язково зупинитись. Якби садівник не враховував сили цього опору, він не вирощував би, а ламав дерева в саду. Так і вчитель – він теж повинен знати і враховувати опір свого «матеріалу», знати причини й наслідки цього опору, вміти повністю використати кожний метод впливу на дитину, але ніколи не переходити за межу, де кінчається її виховання. А оте горезвісне «ламання» – саме за тією межею», – обґрунтовував свою позицію вчений [3, с. 100].

Іван Омелянович з метою розв'язання конфлікту радив учителям не підкреслювати без особливих потреб своєї зверхності над учнями, тому що «чим частіше вчителі підкреслюють свою зверхність, тим менше учні приймають її» і часто вона може стати «стіною» між учителем і учнем [2, с. 164].

Таким чином, усвідомлення причин виникнення конфліктів і успішне використання механізмів їх подолання можливі тільки при наявності в учителів відповідних особистісних якостей, знань і вмінь, педагогічного такту.

Визначаючи педагогічний такт як уміння підібрати найбільш ефективний спосіб впливу на дитину не можна, проте, зводити його до простої кількості готових окремих прийомів, які застосовуються в тих чи інших обставинах, – застерігав вчений. На відміну від І. Страхова, який стверджував, що «педагогічний такт включає в себе досконалу педагогічну техніку» [5, с. 9], І. Синиця розрізняв педагогічний такт і педагогічну тактику, вважаючи, що поняття «педагогічний такт» доцільно вживати «щодо самої особистості

вчителя, його характерологічних рис, ставлення до учнів, їхніх батьків, колег», а поняття «педагогічна тактика» вживати тоді, коли «мова йде про активний запас засобів педагогічного впливу на учнів, про вміння користуватися ними» [2, с. 32].

Іван Омелянович обґрунтував позитивне значення педагогічного такту. Адже «сказати поганий педагогічний такт – це все одно, що сказати погана ввічливість, погана чуйність, погана любов до дітей і т.д.» [2, с. 31]. А педагогічна тактика «може мати найскладнішу градацію, від найкращої до найгіршої, від найдосконалішої до найпримітивнішої» [2, с. 31]. Кожен учитель так чи інакше вдається до певної тактики у взаєминах з учнями, але педагогічного такту в нього може й не бути. Наприклад, залякування учнів, погрози, крик, покарання, до яких вдається частина вчителів, – це своєрідна тактика, але про педагогічний такт таких учителів говорити не доводиться. Або ж уважний, доброзичливий вчитель, на уроках якого не спостерігається порядку, якого не поважають учні – тактовний, але в нього недосконала тактика, мізерний запас тактичних прийомів. Тому психолог вважав «ідеальним з погляду педагогічної майстерності і педагогічного мистецтва поєднання тактовності вчителя як характерологічної властивості і вміння вибрати в кожному випадку найефективнішу тактику» [2, с. 31].

У названих вище працях завдяки відповідним прикладам І. Синиця розглянув важливу роль педагогічного такту у діяльності вчителя. Він був переконаний, що «тактовна поведінка не засвоюється, як граматичне правило. Вона переймається наслідуванням від інших» [2, с. 11].

Педагогічний такт повинен бути не просто структурним компонентом педагогічної культури, а її основою, яка спроможна регулювати всю систему складних взаємовідносин учителя в освітньому середовищі і з навколишнім світом, а оволодіння педагогічним тактом має бути так само усвідомленим, як і оволодіння іншими знаннями та вміннями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Синиця І. О. Педагогічний такт у вихованні дітей в сім'ї / І. О. Синиця. – К. : Радянська школа, 1956. – 35 с.
2. Синиця І. О. З чого починається педагогічна майстерність / І. О. Синиця. – К. : Рад. шк., 1972. – 167 с.
3. Синиця І. Е. О такте и мастерстве (беседы с молодыми педагогами) / И. Е. Синица. – К. : Рад. шк., 1976. – 168 с.
4. Синица И. Е. Педагогический такт и мастерство учителя / И. Е. Синица. – М. : Педагогика. – 1983. – 248 с.
5. Страхов И. В. Психология педагогического такта / И. В. Страхов. – Саратов : Саратов. ун-т, 1966. – 280 с.
6. Синиця І. О. Про педагогічний такт учителя / І. О. Синиця. – К. : Рад. шк. 1963. – 188 с.